

ВАЛЕНТИНА ГРИГОРІВНА ЖОРНОКУЙ,

кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра правового забезпечення підприємницької
діяльності та фінансової безпеки;

 <https://orcid.org/0000-0001-7706-8538>,
e-mail: v.zhornokuy@gmail.com

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: СІМ ДОКТРИНАЛЬНИХ ПІДХОДІВ ДО РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ

У статті проведено критичний аналіз цивілістичної доктрини щодо розуміння категорії «юридична відповідальність». Виокремлено сім основних підходів до тлумачення досліджуваної категорії та звернено увагу на їх переваги і недоліки. Зроблено висновок, що ані чинне законодавство, ані правова доктрина не мають одноставності в досліджуваному питанні.

Акцентовано увагу, що в доктрині теорії права виокремлюють два різновиди юридичної відповідальності: позитивну (стосується ще не вчиненого правопорушення) і негативну (стосується вже вчиненого правопорушення). Критичний аналіз такого підходу зводиться до того, що настільки різні правові явища, як належне виконання обов'язків і відповідальність за їх порушення, не можуть охоплюватися одним і тим самим юридичним поняттям – «відповідальність». Як підсумок зроблено застереження, що про позитивну відповідальність можна говорити як про різновид соціальної, але не юридичної відповідальності. Отже, у контексті цивільних відносин варто вести мову про юридичну відповідальність як про відповідальність негативну. Позитивна відповідальність є явищем скоріше морального характеру, що полягає в сумлінному (відповідальному) виконанні суб'єктом усіх правових принципів.

На основі аналізу доктринальних підходів до розуміння категорії «юридична відповідальність» та критичної їх оцінки в юридичній літературі зауважено, що формулювання універсального (загальноновизнаного) визначення досліджуваного поняття сьогодні є недоцільним. Таке твердження ґрунтується на тому, що в багатьох випадках фахівці прагнуть об'єднати численні та різноманітні ознаки юридичної відповідальності у визначення, що залишає поза увагою специфічні прояви різних аспектів її феномена.

Доведено, що наявні сьогодні доктринальні підходи до розуміння юридичної відповідальності можна звести до двох основних напрямів: її вивчення як форми державного примусу/впливу або як охоронних правовідносин.

Ключові слова: відповідальність, санкція, правовідносини, права, інтереси, обов'язки, суб'єкти, захист.

Оригінальна стаття

ВСТУП. Закріплення у правовій нормі моделі відповідального ставлення є первинною ланкою в механізмі нормативного регулювання. Правова норма, що встановлює юридичну відповідальність, є зразком правомірної поведінки учасників цивільних правовідносин.

Відповідальність – одне із цікавих і складних питань як для теорії права, так і для правозастосовної практики. У цивілістичній доктрині відповідальність розглядається в різних ракурсах: як наслідок невиконання чи неналежного виконання особою своїх обов'язків; як елемент правосуб'єктності (деліктоздатність); як складова охоронних зобов'язань; як один із критеріїв оцінки переваг та недоліків наявних теорій юридичної особи; як суміжна із захистом інституція; як засіб примусу тощо.

Відповідальність, яку найчастіше узагальнено називають соціальною відповідальністю, розглядають як підзвітність (*accountability*) суб'єкта за свої дії і вчинки (Fairchild, 1960, р. 259), або моральний обов'язок, що пов'язаний з виконанням тих чи інших покладених на окрему особу або групу осіб зобов'язань (Hornby, 1998, р. 839), або здатність суб'єкта передбачати результат своїх дій, як почуття службового або іншого обов'язку й усвідомлення своєї відповідальності (Марченко, 2010, с. 63). Для того, щоб з'ясувати сутність того чи іншого правового явища, дати його визначення або як мінімум встановити основні підходи до нього в сучасному правовому полі, варто вивчити це питання, розглянувши сучасні панівні погляди та концепції із цієї проблематики.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Метою статті є з'ясування сутності юридичної відповідальності в розрізі наявних натепер доктринальних підходів до її розуміння. Завданням цієї статті є аналіз сучасної правової доктрини та положень чинного цивільного законодавства України щодо визначення правової природи, змісту і порядку застосування різних концепцій юридичної відповідальності в межах цивільно-правових зв'язків.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ. Сьогодні вчені-правники зазначають, що вивчення проблеми юридичної відповідальності є доволі складним, оскільки ані в навчальній, ані в науковій літературі, ані в законодавстві немає єдиного погляду на доволі спірні питання, що виникають при дослідженні цієї проблематики. Кількість наявного монографічного матеріалу далеко не завжди свідчить про змістовну плідність і якісний успіх проведеної вченими роботи.

Вибір проблематики зумовлений відсутністю єдиного розуміння юридичної відповідальності учасників цивільних правовідносин як у межах положень Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), так і в межах цивільно-правової науки. Зокрема, можна виокремити сім основних концепцій розуміння юридичної відповідальності як правового явища: 1) юридична відповідальність як правовідносини (Б. Т. Базильов, С. М. Братусь, Б. П. Карнаух, Р. А. Майданик); 2) юридична відповідальність як юридичний обов'язок (С. С. Алексєєв, В. Т. Смірнов, А. О. Собчак, О. А. Заярний, В. Д. Примак); 3) юридична відповідальність як елемент правового статусу особи (М. І. Матузов); 4) юридична відповідальність як санкція (В. М. Кравчук, В. В. Луць, Н. В. Міловська); 5) юридична відповідальність як форма державного примусу/впливу (В. П. Грибанов, В. В. Надьон, Р. Б. Шишка); 6) юридична відповідальність як заснований на законі цивільно-правовий вплив на правопорушника, що полягає в позбавленні його певних прав або в покладенні на нього додаткових обов'язків (О. О. Красавчиков); 7) юридична відповідальність як системне явище (система правових засобів) (І. С. Канзафарова, Р. А. Майданик). Проте жоден з указаних підходів не дає однозначної відповіді на питання: що ж собою становить юридична відповідальність у цивільних правовідносинах?

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Обрана для розгляду проблематика, а також поставлені мета й завдання цієї статті зумовили потребу у використанні загальнонаукових і спеціальних методів наукового пізнання. З урахуванням того, що ані чинне законодавство, ані цивільно-правова доктрина не дають єдиної відпо-

віді на питання про сутність юридичної відповідальності, постала потреба у вивченні основних концепцій із цього питання та їх критичному аналізі, що було досягнуто шляхом застосування методів аналізу та синтезу. Проте використання виключно вказаних методів наукового пізнання не дозволило б з'ясувати переваги та недоліки кожної з окреслених теорій, тому нами було використано порівняльний метод пізнання правової дійсності, який дозволив критично оцінити кожна з них.

Розгляд сутності та розуміння юридичної відповідальності в межах цивільних правовідносин був би недосконалим без урахування системного методу як сукупності загальнонаукових методологічних принципів і способів дослідження. В їх основі закладено орієнтацію на розкриття цілісності об'єкта як певної системи. Системний підхід дає змогу зберегти й розвинути принцип цілісності у вивченні юридичної відповідальності як правового явища, охопити не лише основні, а й супровідні категорії (наприклад, правовідносини, невиконання обов'язків, правовий стан тощо) і таким чином з'ясувати та надати аналіз сутності досліджуваної категорії.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Загалом у доктрині теорії права виокремлюють два різновиди юридичної відповідальності: *позитивну* (проспективна відповідальність, стосується ще не вчиненого правопорушення) і *негативну* (ретроспективна відповідальність, тобто її становить права оцінка вже вчиненого правопорушення)¹. Вказана позиція критикується в науці тому, що настільки різні правові явища, як належне виконання обов'язків і відповідальність за їх порушення, не можуть охоплюватися одним і тим самим юридичним поняттям – «відповідальність». Крім того, зазначено, що такий поділ не відповідає природі юридичної відповідальності та є неточним, оскільки її підґрунтям є правова оцінка, а основою позитивної відповідальності – оцінка моральна (Харитонов, Харитонова, 2020, с. 301; Харитонов, Харитонова, 2010, с. 23), що не дозволяє оцінювати таку відповідальність як юридичний наслідок правопорушення (Ківалова, 2010, с. 216).

¹ Проте в юридичній літературі звертається увага на існування трьох підходів щодо тлумачення юридичної відповідальності: 1) ретроспективний; 2) проспективний (позитивний); 3) двохаспектний (див.: Машков А. Обґрунтування доцільності двохаспектного погляду на юридичну відповідальність для сучасної правової науки. *Про українське право*. 2010. № 5. С. 74).

З урахуванням викладеного зробимо проміжний висновок, що про позитивну відповідальність можна говорити як про різновид соціальної, але не юридичної відповідальності. Отже, переважна частина фахівців роблять наголос на розумінні юридичної відповідальності саме як негативної відповідальності, яка існує поряд із відповідальністю позитивною (Ківалова, 2010, с. 216; Баулін та ін., 2013, с. 88). Остання є явищем скоріше морального характеру, що полягає в сумлінному (відповідальному) виконанні суб'єктом усіх правових принципів (Лисенков, Копейчиков, 2002, с. 224). У зв'язку із цим слушно пропонується розглядати юридичну відповідальність як негативний (або ж ретроспективний, тобто такий, що настає за вже вчинене правопорушення) вид загальної категорії соціальної відповідальності в суспільстві (Петришин та ін., 2020, с. 348; Кандафарова, 2006, с. 78–80).

У доктрині приватного права існує декілька підходів до розуміння сутності юридичної відповідальності.

Прихильники *першого погляду* розглядають юридичну відповідальність як *правовідносини* (такий підхід ґрунтується на ідеї обов'язку особи дотримуватися чинних у державі законів та правових норм). Основу відповідної концепції становлять тези про те, що відповідальність – це: 1) матеріальні правові відносини, що зовні виражаються через процесуальні правові відносини (Б. Т. Базильов); 2) обов'язок, що має виконуватися примусово, який існував раніше або виник знову як результат правопорушення і є елементом порушених правовідносин (С. М. Братусь); 3) характерна ознака юридичного та матеріального змісту охоронних правовідносин переважно з погляду становища правопорушника, його обов'язків, що виникають унаслідок учиненого правопорушення (як особливе правове явище, що відображає зміст охоронних правовідносин, причому взятих лише в певному аспекті) (Карнаух, 2012, с. 299); 4) правовідносини, які виникають з порушення обов'язку, встановленого законом чи договором, що має прояв у невігідних для правопорушника майнових наслідках, настання яких забезпечується можливістю державного примусу (Баулін та ін., 2013, с. 97); 5) охоронні правовідносини, елементами яких є відповідні суб'єкти, об'єкти і зміст (Ківалова, 2008, с. 9).

Попри підтримку вказаного підходу, він отримав і негативні відгуки. Зокрема, зазначено, що дійсно в разі вчинення правопорушення виникають охоронні правовідносини, застосування заходів відповідальності відбу-

вається в їх межах, проте саму юридичну відповідальність недоцільно уважати правовідносинами, оскільки застосування до особи заходів відповідальності не завжди припиняє охоронні правовідносини, що виникли внаслідок учинення правопорушення, вони можуть продовжувати існувати. Таким чином, відповідальність реалізується в межах охоронних правовідносин, проте не збігається з ними (Єфремова, 2017, с. 36–37).

Відповідно до *другого погляду* сутність юридичної відповідальності розглядають як *юридичний обов'язок*¹. Зокрема, наголошено на: 1) розгляді юридичної відповідальності як певної санкції за правопорушення, яка реалізується в межах правовідносин, надає можливість тлумачити відповідальність як своєрідний обов'язок і тим самим розкрити юридичну сутність правової відповідальності (С. С. Алексеев); 2) її визначенні як обов'язку особи зазнати передбачених нормами права негативних наслідків за вчинене правопорушення, які виражаються в позбавленні правопорушника майнових прав (благ) на користь потерпілого (В. Т. Смірнов, А. О. Собчак); 3) її розумінні як додаткового обов'язку для правопорушника, що покладається на нього разом із належним виконанням зобов'язання, чи його заміна іншим обов'язком, якого не було до правопорушення (Щербина та ін., 2012, с. 413; Примақ, 2005, с. 47; Примақ, 2007, с. 37); 4) виокремленні у змісті юридичного обов'язку таких елементів, як: а) потреба у вчиненні конкретних дій; б) необхідність утримання від учинення відомих дій; в) необхідність вимагати вчинення або утримання від учинення будь-яких дій від інших осіб; г) потреба нести відповідальність за невчинення передбачених дій (М. І. Матузов)².

Отже, прихильники розуміння юридичної відповідальності як особливого обов'язку пропонують не розглядати таку відповідальність

¹ Так, С. В. Галкевич зауважує, що аналіз семантики слова «відповідальність» (як смислового значення мовної одиниці) дозволяє зробити висновок, що в його зміст вкладається таке поняття: необхідність, обов'язок відповідати за свої дії, вчинки, тобто за щось вчинене або ж, навпаки, за те, що не було належно виконано (див.: Галкевич С. В. Принципи справедливості, добросовісності, розумності деліктної відповідальності у цивільному праві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Хмельницький, 2021. С. 39).

² Цей підхід тісно переплітається з поглядом С. М. Братуся, що відповідальність – це обов'язок, що виконується примусово, який раніше існував або виник знову внаслідок правопорушення і є елементом правовідносин, які порушені.

як правовідносини (хоча й особливі), але водночас припускають використання категорії «правовідносини» як характеристики юридичної відповідальності лише у зв'язку з виникненням відповідного зобов'язання.

Однак і розуміння юридичної відповідальності як обов'язку, крім позитивного, отримало й негативне забарвлення, що відобразилося у:

1) розумінні визначальної відмінності між заходами примусу й виконанням обов'язку (їх мета – відновлення порушених суб'єктивних прав потерпілої особи) та заходами юридичної відповідальності (відображені в нових обов'язках, що обтяжують особу) (С. С. Алексєєв¹);

2) відмежуванні понять «відповідальність» і «обов'язок», де перше розуміють як поєднання позитивного та ретроспективного аспектів, а друге – як елемент змісту зобов'язання (Щербина та ін., 2012, с. 413). У межах цієї концепції обов'язок охоплюється позитивним аспектом відповідальності й полягає у відповідальному ставленні до взятих зобов'язань (С. М. Братусь). Отже, категорія «обов'язок» перебуває в межах зобов'язання, натомість юридичну відповідальність тлумачать як негативні наслідки, яких зазнав правопорушник (у результаті застосування до нього санкцій)²;

3) різному розумінні відповідальності та примусового здійснення добровільно невиконаного

обов'язку, де відповідальність є засобом, а примусове здійснення добровільно невиконаного обов'язку – метою. Реалізуючись у різних правових явищах, вказані категорії не можуть збігатися в одне правове явище – відповідальність (Савицька та ін., 1975, с. 5–6);

4) взаємозв'язку обов'язку радше з поняттям «можливість настання юридичної відповідальності», натомість як юридична відповідальність має не лише статичний, а й динамічний аспекти. Крім того, обов'язок поряд із правом є складовою диспозиції регулятивної норми (формує передбачене цією нормою правило поведінки). Зі свого боку заходи юридичної відповідальності є різновидом санкцій охоронної норми права; вони встановлюють ті несприятливі юридичні наслідки, які настають за порушення прав і обов'язків, передбачених диспозицією регулятивної норми (Битяк та ін., 2014, с. 20–21).

Оскільки юридичний обов'язок є елементом складу правових відносин, логічно виникає розуміння юридичної відповідальності як категорії, що тісно пов'язана зі специфічними відносинами. Проте звертається увага, що кожного разу є достатні підстави вважати концепції «юридична відповідальність – правовий обов'язок» і «юридична відповідальність – правові відносини» різновидами одного й того самого підходу, який зводиться до розгляду її у контексті теорії правовідносин (Харитонов, Харитонова, 2020, с. 303–304).

Отже, наявні в доктрині погляди на проблему співвідношення понять «відповідальність» і «обов'язок» умовно можна об'єднати в такі групи: 1) відповідальність і обов'язок є різноплощинними категоріями, що не пов'язані між собою за змістом та формою; 2) юридична відповідальність для учасника господарських відносин, який вчинив правопорушення, виступає як додатковий обов'язок або новий обов'язок, якого не існувало до вчинення правопорушення; 3) господарсько-правова відповідальність виступає у формі додаткового обов'язку, що виникає для учасника господарських відносин після вчинення правопорушення і не має наслідком звільнення від виконання господарського зобов'язання. При цьому обов'язок розуміють як міру необхідної, обов'язкової поведінки, якої вимагає від учасника господарських відносин закон або договір для підтримки належного правопорядку (Щербина та ін., 2012, с. 413).

Ідея про розгляд юридичної відповідальності як одного з елементів юридичного обов'язку стала підґрунтям для формування теорії про розуміння юридичної відповідальності як

¹ На думку вченого, перша група заходів, що отримала назву заходів захисту суб'єктивних прав і забезпечення виконання обов'язків, забезпечує відновлення порушених прав і за відсутності вини правопорушника (безпосередньо виндикація власником речі у добросовісного її набувача). Водночас юридична відповідальність характеризується саме винним правопорушенням, що логічно спричиняє накладення на правопорушника обтяжень – покарання, штрафних та інших санкцій і додаткових обов'язків.

² Як зауважив О. А. Заярний, невиконання суб'єктом господарювання взятого зобов'язання спричиняє виникнення для правопорушника обов'язку відшкодувати збитки чи сплатити неустойку. При цьому новий обов'язок безпосередньо залежить від двох факторів: по-перше, від змісту порушеного зобов'язання, зокрема умов про предмет, строк виконання сторонами взятих обов'язків; по-друге, настання господарсько-правової відповідальності не є автоматичним наслідком правопорушення, а залежить від волевиявлення управленої сторони зобов'язання або рішення компетентного державного органу, на якого покладено обов'язок щодо застосування санкцій (див.: Актуальні проблеми господарського права : навч. посіб. / за ред. В. С. Щербини. Київ : Юрінком Інтер, 2012. С. 413–414).

позитивної або перспективної відповідальності, що є *елементом правового статусу особи (третій підхід)*. Зокрема, стверджувалося, що закріплення того чи іншого виду та заходу юридичної відповідальності ставить особу в певне, конкретно визначене законодавством становище щодо держави, суспільства, інших осіб. Це стосується як ретроспективної (негативної), так і перспективної (активної) відповідальності (М. І. Матузов). Тобто, по суті, позитивна відповідальність – це такий елемент правового становища, який немов би скріплює в єдине ціле всі інші його компоненти.

Однак і вказаний підхід не отримав загальної підтримки серед фахівців. В основу критичних зауважень було покладено твердження про те, що: 1) здатність особи усвідомлювати свої дії, зазнавати заходів державно-примусового впливу і реакції держави на протиправну поведінку, що полягає в можливості юридичної відповідальності, – не одне й те саме. Вказана здатність існує до правопорушення і незалежно від нього (С. М. Братусь); 2) прихильники думки про те, що юридична відповідальність – елемент правового становища особи, майже ототожнюють її з таким елементом правового становища особи, як деліктоздатність (здатність особи самостійно відповідати за вчинене правопорушення), тобто, по суті, відбувається підміна правових понять (Єфремова, 2017, с. 39).

Розуміння юридичної відповідальності як *санкції (четвертий підхід)* отримало одне з найбільших визнань¹. Обстоюючи вказану думку, увага була акцентована на тому, що: 1) цивільно-правова відповідальність – санкція за правопорушення, що спричиняє для порушника негативні наслідки у вигляді позбавлення суб'єктивних цивільних прав або покладання нових чи додаткових цивільно-правових обов'язків (Верховець, 2010, с. 8; Міловська, 2019, с. 459); 2) відповідальність – правова санкція, яка полягає в позбавленні правопорушника належних йому майнових прав без надання відповідної компенсації, встановлена з метою відновлення майнового стану потер-

пілої особи від правопорушника, а також стимулювання необхідного дотримання цивільних прав та обов'язків, яка покладається у встановленому порядку, що забезпечує юридичну рівність сторін (Луць, 2008, с. 126); 3) спільним для юридичної відповідальності є те, що це є санкція за вчинене правопорушення, у результаті застосування якої на правопорушника покладаються певні додаткові обов'язки або він позбавляється певних прав (Кравчук, 2005, с. 316).

Однак санкція є майновим наслідком, спричиненим правопорушенням, який не у всіх випадках є заходом відповідальності, що не повною мірою враховує концепція санкції як відповідальності. У зв'язку із цим у літературі обґрунтовується логічний висновок про те, що поняття «санкція» і «цивільно-правова відповідальність» слід розмежовувати, оскільки цивільно-правова відповідальність спричиняє настання невігідних майнових наслідків для правопорушника, яке пов'язане із застосуванням санкцій, а санкція є тим конкретним заходом, який застосовується до правопорушника. Тобто відповідальність і санкція співвідносяться як ціле і частина, оскільки санкція є конкретним заходом правового впливу на боржника, який порушив зобов'язання, а відповідальність – способом захисту цивільного права або інтересу (Баулін та ін., 2013, с. 101).

Отже, головною тезою, яка має критичне забарвлення в розумінні юридичної відповідальності як санкції, є співвідношення самих категорій «відповідальність» і «санкція», оскільки вчинення правопорушення зумовлює застосування конкретних санкцій щодо правопорушника. Щодо цього питання в літературі не існує єдиної думки. Зауважимо, що загальними засадами для зазначених категорій є: 1) несприятливий характер заходів, що вживаються до суб'єкта під час їх реалізації; 2) підстава їх застосування (протиправна поведінка, яка виражається в порушенні обов'язку або вчиненні правопорушення). Однак це не змінює тезу про те, що відповідальність і санкція не є тотожними.

Поняття «санкція»² за своїм змістом ширше за категорію «відповідальність», оскільки

¹ Хоча в цивілістиці зауважується, що розгляд юридичної відповідальності як санкції за правопорушення або, точніше, реалізація санкції за правопорушення є різновидом концепції «юридична відповідальність – вид державного (державно-правового) примусу» (див.: Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Оновлення (кодифікації та рекодифікації) цивільного законодавства України: досвід, проблеми та перспективи : монографія. Одеса : Фенікс, 2020. С. 302).

² Санкція – це відображена в нормах закону чи умовах договору міра майново-організаційного впливу на економічні інтереси порушника, що проявляється в установленій формі та набирає чинності після вчинення господарського правопорушення. Завдяки охоронним властивостям санкція чинить стимулюючий (профілактичний) вплив на учасника господарських відносин, що

крім заходів відповідальності категорією санкції охоплюються й інші несприятливі наслідки, які застосовуються до учасників цивільного обороту, не пов'язані з вчиненням правопорушення (наприклад, віндикація речі в добросовісного набувача (ч. 1 ст. 388 ЦК України)). Прихильники цього підходу не погоджуються з пропозиціями ототожнення відповідальності із санкцією на прикладі того, коли майно вилучалося з чужого незаконного володіння у примусовому порядку. У такому разі мала місце санкція, але не відповідальність, оскільки вона не пов'язана з позбавленням правопорушника будь-якого права. І якщо лише таким розумінням відповідальності обмежуватися, це могло б призводити до повної безвідповідальності правопорушника, який би як і до, так і після порушення мав однаковий обов'язок, що полягав би у виконанні взятого на себе зобов'язання. Оскільки відповідальність взагалі та цивільна зокрема полягають у певних майнових чи особистих позбавленнях, вона має виражатися в якому-небудь додатковому обтяженні, тим самим спричиняючи для порушника конкретні негативні наслідки. Переважна частина санкцій цивільного права, що мають характер заходів відповідальності, органічно поєднують штрафну і правовідновлювальну (компенсаційну) функції. До них безпосередньо належать відшкодування правопорушником збитків, сплата багатьох неустойок. Обов'язок перетерпівання заходів державно-примусового впливу виражений в цьому разі у вигляді не лише пасивного їх перетерпівання, а й певних позитивних дій. Останні або заміняють дії за попереднім обов'язком (наприклад, відшкодування збитків при невиконанні зобов'язання), або приєднуються до них (наприклад, сплата неустойки при несвоєчасному виконанні зобов'язання). Конкретними видами таких наслідків можуть бути заміна невиконаного обов'язку новим (відшкодування завданої шкоди), приєднання додаткового обов'язку (поряд з виконанням у натурі також відшкодувати збитки).

Крім того, увага акцентована на тому, що помилковим є розуміння відповідальності як

перебуває в межах дії відповідної норми. При цьому зміст санкції становлять негативні кількісні зміни, яких може зазнати господарська організація, орган, наділений господарською компетенцією, чи фізична особа – підприємець у разі вчинення ними правопорушення (див.: Актуальні проблеми господарського права : навч. посіб. / за ред. В. С. Щербини. Київ : Юрінком Інтер, 2012. С. 419–420).

будь-яких санкцій за правопорушення з їх негативними наслідками без процесуального порядку їх застосування судом, оскільки договірною відповідальністю виникає саме внаслідок перетворення чи переростання порушеного договірною зобов'язання в додаткове (акцесорне) зобов'язання. Санкція при застосуванні її судом і становить цивільно-правову відповідальність (Шишка Р., Шишка О., 2012, с. 276). У розвиток вказаної позиції зазначено, що санкцію слід розуміти як складову частину цивільно-правової відповідальності, бо: а) вона відповідає за ті негативні наслідки, які були спричинені правопорушником (боржником) потерпілій особі (кредитору); б) саме санкція вказує на настання цивільно-правової відповідальності (Надьон, 2019, с. 101). Результатом такого підходу є твердження про те, що будь-яке застосування заходів відповідальності означає реалізацію санкцій, у той час як не будь-яка санкція є заходом відповідальності.

П'ятий підхід у розумінні юридичної відповідальності в межах цивілістичних досліджень зумовлює її тлумачення як форми «державного примусу/впливу». Такий підхід ґрунтується на тому, що:

1) цивільна відповідальність має прояв у примусовому позбавленні порушника певних належних йому цінностей на підставі рішення суду. Поясненням такого підходу є думка про те, що відповідальність є застосуванням до деліквента передбачених нормою права (закону чи договору) заходів державного примусу й метою відновлення чи виправлення правового (майнового становища) потерпілої особи чи встановлення правової превенції проти можливості порушення прав у майбутньому (Шишка та ін., 2015, с. 168);

2) юридична відповідальність є однією з форм державно-примусового впливу на порушників норм права, що полягає в застосуванні до них передбачених законом санкцій – заходів відповідальності, що спричиняють для них додаткові несприятливі наслідки (В. П. Грибанов);

3) як цивільно-правову відповідальність слід розуміти опосередковане державним примусом виконання зобов'язання боржником-правопорушником, тоді як суб'єктивним цивільним обов'язком є міра належної поведінки зобов'язаного суб'єкта правовідносин (Надьон, 2016, с. 173–174).

На думку С. П. Погребняка (2014, с. 19), юридична відповідальність не може бути зведена до реалізації заходів державного примусу з двох причин: 1) таке визначення не враховує особливості відповідальності у приватному

праві, в якому вона може бути застосована без будь-якого звернення до інститутів державного примусу; 2) враховуючи можливість згоди правопорушника на настання щодо нього негативних наслідків, визнання ним легітимності тих чи інших санкцій, державний примус доцільного розглядати радше як засіб забезпечення ефективності притягнення до юридичної відповідальності, ніж як родову категорію щодо юридичної відповідальності.

За *шостим підходом* у розкритті сутності юридичної відповідальності в основу покладено концепцію вини. Зокрема з позиції концепції вини цивільно-правова відповідальність визначається як заснований на законі цивільно-правовий (переважно майновий) вплив на винного правопорушника, що проявляється у позбавленні його певних прав або в покладенні на нього додаткових обов'язків (О. О. Красавчиков). Однак доцільно мати на увазі, що в разі, якщо вина буде відсутня, обов'язок відшкодування завданої шкоди є не відповідальністю, а особливою правовою формою відновлення майнового становища потерпілої особи.

Проте вказаний підхід також не отримав одностайної підтримки, оскільки розуміння категорій «відповідальність» і «вина» як тождесних у своїй основі має певні неузгодженості. Як зауважує Б. П. Карнаух (2014, с. 46, 51, 53), значення вини як факту – бути передумовою покладання відповідальності, значення вини як юридичного поняття – слугувати критерієм для встановлення наявності вини як факту. Тож так чи інакше вина є умовою цивільно-правової відповідальності. Цивільно-правова відповідальність – це механізм перерозподілу витрат, заснований на ідеї справедливої відплати: втрати того, чиє право порушено, переноситься на того, з чиєї вини порушення сталося. Вина – це свого роду мірка, з якою суд підходить до відповідача, визначаючи, чи слід перекласти на нього збитки, яких зазнав позивач, чи залишити їх там, де вони первісно виникли. Вважаємо за доцільне погодитись із фактом, що ототожнювати категорії «відповідальність» і «вина» недоцільно, оскільки вина може бути лише однією з умов юридичної відповідальності, але жодним чином не самою відповідальністю.

Сьомий підхід до визначення сутності юридичної відповідальності є найбільш компромісним та зводиться до її розуміння як *системного явища* (системи правових засобів) (Канзафарова, 2007, с. 89; Баулін та ін., 2013, с. 103). Так, цивільно-правову відповідальність розуміють як зумовлену особливостями пре-

дмета й методу цивільно-правового регулювання систему цивільно-правових засобів, за допомогою яких, з одного боку, забезпечується й гарантується захист цивільних прав та інтересів суб'єктів цивільного права, з іншого – здійснюється штрафний і виховний вплив на правопорушників (Канзафарова, 2007, с. 115; Канзафарова, 2006, с. 102; Баулін та ін., 2013, с. 103). Концепція відповідальності як системного явища (феномена) ґрунтується на ідеї системного підходу до досліджуваного явища, оскільки «... розгляд поняття відповідальності лише як санкції, лише як обов'язку або лише як правовідношення не дає досягнути весь її феномен» (Канзафарова, 2007, с. 99). На думку І. С. Канзафарової (2007, с. 140), елементами цивільно-правової відповідальності як системи необхідно розглядати: 1) норми цивільного права, в яких виражається відповідальність; 2) принципи цивільно-правової відповідальності¹; 3) індивідуально-правові акти автономного характеру, які є персоніфікованими регламентаторами суспільних відносин (договори, статuti юридичних осіб тощо); 4) порушення цивільних прав як підставу виникнення цивільних охоронних правовідносин; 5) цивільні охоронні правовідносини.

Прихильники відповідальності як системного явища акцентують увагу на механізмі юридичної відповідальності як певної підсистеми у структурі механізму правового регулювання, що включає в себе такі елементи: заходи відповідальності, правопорушення як

¹ Важливими для застосування відповідальності є її принципи, про які сьогодні мало хто згадує, але які мають виняткове значення для застосування відповідних норм і здійснення права на захист. Принцип повного відшкодування шкоди існує поряд і змикається з принципом поступового обмеження відповідальності учасників юридичної особи залежно від ускладнення її організаційно-правової форми. Принцип рівної відповідальності незалежно від суб'єкта права власності (юридичної особи публічного чи приватного права) стикається з проявом принципу збереження майна, необхідного для державних та суспільних потреб, унаслідок чого деякі державні юридичні особи (казенні підприємства, державні установи) не відповідають усім своїм майном за власними зобов'язаннями, а субсидіарну відповідальність за них несе держава. Отже, принципи відповідальності є складними і такими, що взаємопроникають та мають взаємоузгоджуватися (див.: Спасибо-Фатєєва І., Кібенко О., Борисова В. Корпоративне управління : монографія / за ред. І. Спасибо-Фатєєвої. Харків : Право, 2007. С. 434).

підстави виникнення охоронних правовідносин і застосування заходів відповідальності; охоронні правовідносини; застосування заходів відповідальності, що виражається в індивідуальних приписах юрисдикційних та інших компетентних органів, процесуальні правовідносини, в межах яких здійснюється процес притягнення до відповідальності, реальне понесення порушником заходів відповідальності, принципи та функції відповідальності.

Варто погодитися з І. С. Канзафаровою (2007), що відповідальність є можливою, якщо вона встановлена правовими нормами, так само й реалізується вона в охоронних правовідносинах. Проте слід брати до уваги й те, що коли йдеться про правові норми, які регулюють відносини щодо притягнення до відповідальності, то необхідно говорити про відповідальність як інститут права. Навіть коли щодо особи, яка є винною у вчиненні правопорушення, ухвалені індивідуально-правові акти автономного характеру, коли виникли охоронні правовідносини після вчинення правопорушення, все ж таки відповідальність ще не настала, зазначені дії передують самій відповідальності, вони є елементами правового захисту. Як правильно звертає увагу І. О. Єфремова (2017, с. 41), про відповідальність як правове явище доцільно вести мову, коли особа зазнає, відчуває, перетерпіває негативні наслідки особистого немайнового, майнового чи організаційного характеру.

Вивчення та аналіз наведених підходів дозволив окремим фахівцям зробити висновок, що всі вітчизняні концепції юридичної відповідальності можуть бути об'єднані у дві згадувані вище групи: 1) ті, що розглядають юридичну відповідальність у контексті теорії державного (державно-правового) примусу; 2) ті, що розглядають юридичну відповідальність у контексті теорії правовідносин. З метою максимально ефективного використання вказаних підходів доцільно при кожному зверненні до категорії «юридична відповідальність» виходити з того, який саме її аспект нас

цікавить у конкретному випадку. У юридичній літературі акцентована увага на тому, що в разі якщо предметом дослідження є принципи або функції юридичної відповідальності, то відповідним моментом має стати її характеристика як засобу державно-правового примусу. У разі коли аналізуються суб'єкти юридичної відповідальності, їхні права та обов'язки тощо, то методологічним підґрунтям дослідження мають бути відповідні положення теорії правовідносин (Харитонов, Харитонova, 2020, с. 304–305).

Аналіз наведених вище підходів щодо сутності юридичної відповідальності дає підстави для висновку, що відповідальність означає певний правовий стан учасника правовідносин, який полягає в перетерпінні особою, котра вчинила правопорушення, на підставі рішення юрисдикційних органів негативних наслідків особистого немайнового, майнового чи організаційного характеру. Такий правовий стан відповідальності може бути тривалим у часі (Єфремова, 2017, с. 41–42). Тобто, умовно кажучи, цивільна відповідальність є інструментом, за допомогою якого забезпечується захист прав та інтересів учасників цивільних відносин.

ВИСНОВКИ. Проведений аналіз доктринальних підходів до розуміння категорії «юридична відповідальність» та критичної їх оцінки в юридичній літературі надає можливість зауважити, що формулювання універсального (загальноновизнаного) визначення досліджуваного поняття сьогодні є недоцільним. Таке твердження ґрунтується на тому, що в багатьох випадках фахівці прагнуть об'єднати численні та різноманітні ознаки юридичної відповідальності у визначення, що залишає поза увагою специфічні прояви різних аспектів її феномена.

Наявні сьогодні доктринальні підходи до розуміння юридичної відповідальності можна звести до двох основних напрямів – її вивчення як охоронних правовідносин або форми державного примусу/впливу.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Актуальні проблеми господарського права : навч. посіб. / за ред. В. С. Щербини. Київ : Юрінком Інтер, 2012. 528 с.
2. Верховець А. А. Цивільно-правова відповідальність за порушення договору : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2010. 16 с.
3. Єфремова І. О. Заходи відповідальності у сімейному праві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2017. 258 с.
4. Загальна теорія права : підручник / О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2020. 568 с.
5. Канзафарова І. С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2007. 453 с.

6. Канзафарова І. С. Теорія цивільно-правової відповідальності : монографія. Одеса : Астропринт, 2006. 261 с.
7. Карнаух Б. П. Вина як умова цивільно-правової відповідальності : монографія. Харків : Право, 2014. 224 с.
8. Карнаух Б. Сутність і явище цивільно-правової відповідальності. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 2. С. 287–299.
9. Ківалова Т. С. Зобов'язання відшкодування шкоди за цивільним законодавством України: теоретичні проблеми : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2008. 458 с.
10. Ківалова Т. Цивільно-правова недоговірна відповідальність як вид юридичної відповідальності. *Про українське право*. 2010. № 5. С. 213–222.
11. Кравчук В. М. Корпоративне право. Науково-практичний коментар законодавства та судової практики. Київ : Істина, 2005. 720 с.
12. Луць В. В. Контракти у підприємницькій діяльності : навч. посіб. 2-ге вид., стер. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 576 с.
13. Марченко М. Проблеми юридичної та соціально-політичної відповідальності бізнесу. *Про українське право*. 2010. № 5. С. 62–69.
14. Міловська Н. В. Договірні зобов'язання зі страхування у цивільному праві України: проблеми теорії та практики : монографія. Київ : НДІ приват. права і підприємництва ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2019. 488 с.
15. Надьон В. В. Співвідношення категорій «санкція» та «цивільно-правова відповідальність» // Актуальні проблеми приватного права : матеріали XVII наук.-практ. конф., присвяч. 97-й річниці з дня народження д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслової (м. Харків, 22 лют. 2019 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого ; Нац. акад. правових наук України ; Харків. обл. осередок Всеукр. громадської організації «Асоціація цивілістів України». Харків : Право, 2019. С. 100–103.
16. Надьон В. В. Співвідношення суб'єктивного цивільного обов'язку та цивільно-правової відповідальності // Проблеми цивільного права та процесу : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті О. А. Пушкіна (м. Харків, 27 трав. 2016 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2016. С. 173–176.
17. Примак В. Д. Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2005. 209 с.
18. Примак В. Д. Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2007. 432 с.
19. Проблеми правової відповідальності : монографія / Ю. П. Битяк, Ю. Г. Барабаш, Л. М. Баранова та ін. ; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, В. І. Борисової. Харків : Право, 2014. 348 с.
20. Теорія держави і права : навч. посіб. / за заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 368 с.
21. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Оновлення (кодифікації та рекодифікації) цивільного законодавства України: досвід, проблеми та перспективи : монографія. Одеса : Фенікс, 2020. 462 с.
22. Харитонов Є., Харитонova О. Юридична відповідальність: пошук парадигми. *Про українське право*. 2010. № 5. С. 23–30.
23. Цивільне право України. Особлива частина : підручник / за заг. ред. Р. Б. Шишки. Київ : Ліра-К, 2015. 1024 с.
24. Шишка Р. Б., Шишка О. Р. Цивільно-правова відповідальність і деліктне зобов'язання. *Університетські наукові записки*. 2012. № 1. С. 271–280.
25. Юридична відповідальність (цивілістичні аспекти) / А. М. Савицька, В. В. Луць, З. В. Ромовська та ін. ; за ред. Н. І. Титової. Львів : Вища шк., 1975. 196 с.
26. Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення / відп. ред. Ю. В. Баулін. Донецьк : ВД «Кальміус», 2013. 424 с.
27. Fairchild H. P. *Dictionary of Sociology and Related Sciences*. Littlefield : Adams, 1960. 342 p.
28. Hornby A. S. *Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English*. Oxford : Oxford University Press, 1998. 1476 p.

Надійшла до редакції: 15.01.2024

Прийнята до опублікування: 22.03.2024

REFERENCES

1. Baulin, Yu. V. (Ed.). (2013). *Legal liability: problems of exclusion and release*. Kalmius Publishing House.
2. Bytiak, Yu. P., Barabash, Yu. H., Baranova, L. M. et al. (2014). *Problems of legal responsibility* (V. Ya. Tatsii, A. P. Hetnam, & V. I. Borysova, Eds). Right.

3. Fairchild, H. P. (1960). *Dictionary of Sociology and Related Sciences*. Adams.
4. Hornby, A. S. (1998). *Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English*. Oxford University Press.
5. Kanzafarova, I. S. (2006). *Theory of civil liability*. Astroprint.
6. Kanzafarova, I. S. (2007). *Theoretical foundations of civil liability in Ukraine* [Doctoral dissertation, Koretsky Institute of State and Law of National Academy of Science of Ukraine].
7. Karnaukh, B. P. (2012). The essence and phenomenon of civil liability. *Journal of the Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 2, 287–299.
8. Karnaukh, B. P. (2014). *Guilt as a condition of civil liability*. Right.
9. Kharytonov, Ye. O., & Kharytonova, O. I. (2020). *Updating (codification and recodification) of civil legislation of Ukraine: experience, problems and prospects*. Phoenix.
10. Kharytonov, Ye., & Kharytonova, O. (2010). Legal responsibility: the search for a paradigm. *About Ukrainian Law*, 5, 23–30.
11. Kivalova, T. (2010). Non-contractual civil liability as a type of legal liability. *About Ukrainian Law*, 5, 213–222.
12. Kivalova, T. S. (2008). *The obligation to compensate for damage under the civil law of Ukraine: theoretical problems* [Doctoral dissertation, Odesa National Law Academy].
13. Kravchuk, V. M. (2005). *Corporate law. Scientific and practical commentary on legislation and judicial practice*. Truth.
14. Luts, V. V. (2008). *Contracts in entrepreneurial activity* (2nd ed.). Yurinkom Inter.
15. Lysenkov, S. L., & Kopeichykov, V. V. (Eds). (2002). *Theory of the state and law*. Yurinkom Inter.
16. Marchenko, M. (2010). Problems of legal and socio-political responsibility of business. *About Ukrainian Law*, 5, 62–69.
17. Milovska, N. V. (2019). *Contractual insurance obligations in the civil law of Ukraine: problems of theory and practice*. NDIPPP.
18. Nadon, V. V. (2016, May 27). *Correlation of subjective civil duty and civil-legal responsibility* [Conference presentation abstract]. Scientific and Practical Conference “Problems of civil law and process”, Kharkiv, Ukraine.
19. Nadon, V. V. (2019, February 22). *Correlation of the “sanction” and “civil liability” categories* [Conference presentation abstract]. XVII Scientific and Practical Conference “Actual problems of private law”, Kharkiv, Ukraine.
20. Petryshyn, O. V., Lukianov, D. V., Maksymov, S. I. et al. (2020). *General theory of law* (O. V. Petryshyn, Ed.). Right.
21. Prymak, V. D. (2005). *Civil liability of legal entities* [Candidate dissertation, Koretsky Institute of State and Law of National Academy of Science of Ukraine].
22. Prymak, V. D. (2007). *Civil liability of legal entities*. Yurinkom Inter.
23. Savytska, A. M., Luts, V. V., Romovska, Z. V. et al. (1975). *Legal responsibility (civil aspects)* (N. I. Tytova, Ed.). High school.
24. Shcherbyna, V. S. (Ed.). (2012). *Actual problems of economic law*. Yurinkom Inter.
25. Shyshka, R. B. (Ed.). (2015). *Civil law of Ukraine. A special part*. Lira-K.
26. Shyshka, R. B., & Shyshka, O. R. (2012). Civil liability and tort liability. *University Scientific Notes*, 1, 271–280.
27. Verkhovets, A. A. (2010). *Civil liability for breach of contract* [Candidate thesis, Koretsky Institute of State and Law of National Academy of Science of Ukraine].
28. Yefremova, I. O. (2017). *Liability measures in family law* [Candidate dissertation, Kharkiv National University of Internal Affairs].

Received the editorial office: 15 January 2024

Accepted for publication: 22 March 2024

VALENTYNA HRYHORIVNA ZHORNOKUI,

*Candidate of Law, Associate Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Legal Support of Entrepreneurial
Activity and Financial Security;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7706-8538>,
e-mail: v.zhornokuy@gmail.com*

LEGAL LIABILITY: SEVEN DOCTRINAL APPROACHES TO UNDERSTANDING ITS ESSENCE

The article provides a critical analysis of the civil law doctrine of understanding the “legal liability” category. Seven main approaches to the interpretation of the category under study are identified and their advantages and disadvantages are highlighted. The author concludes that neither current legislation nor legal doctrine is consistent on the issue under study.

The author emphasises that the doctrine of legal theory distinguishes two types of legal liability: positive (relating to an offence not yet committed) and negative (relating to an offence already committed). The critical analysis of this approach is that such different legal phenomena as proper performance of duties and liability for their violation cannot be covered by the same legal concept – “liability”. As a result, the author makes a reservation that positive responsibility can be spoken of as a type of social liability, but not legal one. Thus, in the context of civil relations, legal liability should be referred to as negative liability. Positive liability is rather a moral phenomenon, which consists in the subject's conscientious (responsible) fulfilment of all legal principles.

Based on the analysis of the doctrinal approaches to understanding the category of “legal liability” and their critical assessment in the legal literature, it has been noted that it is inappropriate to formulate a universal (generally accepted) definition of the concept under study today. This assertion is based on the fact that in many cases, experts seek to combine numerous and diverse features of legal liability into a definition which leaves out specific manifestations of various aspects of its phenomenon.

It has been proved that the current doctrinal approaches to the understanding of legal liability can be reduced to two main areas: its study as a form of state coercion/influence or as a protective legal relationship.

Key words: *liability, sanction, legal relations, rights, interests, obligations, subjects, protection.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Жорнокуй В. Г. Юридична відповідальність: сім доктринальних підходів до розуміння сутності. *Право і безпека*. 2024. № 1 (92). С. 90–100. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2024.1.08>.

Citation (APA): Zhornokui, V. H. (2024). Legal liability: seven doctrinal approaches to understanding its essence. *Law and Safety*, 1(92), 90–100. <https://doi.org/10.32631/pb.2024.1.08>.